ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (TÜRKLAD), 3. CİLT, 2. SAYI, 2019, 325-336. s., TÜRKİYE

افغانستان اۉزبېک تیلی تالقان شېوه‌سیده کېلیشیکلرنینگ قۉللنیشی

Bashir Ahmad QARDASH*

خلاصه

شېوه شناسلیکده‌گی بحثلر معلوم تیلنینگ شېوه‌لیک اۉزه‌للیکلرینی تېکشیریش دیر. ادبي تیل بیلن شېوه‌نی فرقی بار‌اېمیش؛ بو تفاوتلر تیل نینگ گرامري شکللریده اۉز افاده‌سینی تاپه‌دی. جمله‌دن اۉزبېک تیلی تالقان شېوه‌سیده، کېلیشیک کته‌گوری‌سینینگ شېوه‌لیک شکلی و ایشله‌تیلیشی بو مقاله‌ده اساسي اۉریننی ایگه‌لیدی.

اۉزبېک ادبي تیلیده آلتیته کېلیشیک(باش، قره‌تقیچ، توشوم، اۉرین-پیت، جۆنه‌لیش و چیقیش)کېلیشیکلری ایشله‌تیلسه-ده، تېکشیریله دیگن شېوه‌ده اوشبو مقوله‌نینگ ایتیلگن تورلریدن باشقه ایکّیته (واسطه کېلیشیگی و چېگره‌لش کېلیشیکلرینی) بېلگیلری بیلن قۉللنیش شکللری بېلگیلنگن.

اۉزبېک تیلی تالقان شېوه‌سینینگ کېلیشیکلری بیر قسمی ادبي تیل قاعده‌سی سینگری عمومیلیککه ایگه. اۉزبېک ادبي تیلده‌گی کېلیشیک اوشبو شېوه‌ده مخصوص کۉرستگیچلر بیلن ایشله‌تیلگن. بونده باش کېلیشیک ادبي تیل سینگری ایشله‌تیلیب، قره‌تقیچ کېلیشیگی ادبي تیل قانونیتلریگه قرشی حالده «+تی، +دی و +ی» شکللری بیلن؛ توشوم کېلیشیگی ایریم اۉرینلرده «+نی» ادبي تیلدېک، بعضی حالتلرده «+دی، +تی»، جۆنه‌لیش کېلیشیگی «+غه، +که، +قه»، اۉرین-پیت کېلیشیگی «+گه، +ته» شکللری بیلن، چیقیش کېلیشیگی اۉز بېلگیسیدن باشقه «+تن، +دین» و صفتداش «+گن» شکللری بیلن، واسطه کېلیشیگی «+بیلن» قۉشیمچه‌سی اۉرنیده «+بیرلن، +بیله، +بیرگه و +بیلم» شکللری قۉللنیلگن. و چېگره‌لش کېلیشیگی ایسه ادبي تیل قاعده‌لریگه اونچه‌لیک ماس کېلمی بعضی شېوه‌لیک خصوصیتینی سقلش بیلن عمومیلیککه ایگه.

کلیدی سۉزلر: تالقان شېوه‌سی، اۉزبېک تیلی، کېلیشیکلر.

AFGANİSTAN ÖZBEK DİLİ TALİKAN ŞİVESİNDE AD DURUM EKLERİNİN KULLANIMI

Özet

Diyalektoloji çalışmalarında belli bir dilin diyalekt özellikleri incelenir. Edebî dil ile lehçenin arasında büyük bir fark olduğu bilinmekte. Bu farklılıklar daha çok bir dilin gramerinde belirgindir. Bu çalışmada Afganistan Özbek Dili Talikan şivesinde ad durum eklerinin kullanımı ele alınmıştır. Özbek edebî dilinde yalın, ilgi, yükleme, bulunma, yönelme ve çıkma durumları kullanılmaktayken, Talikan şivesinde vasıta ve sınırlama durumları da kullanılmaktadır. Bu şivede ad durum eklerinin bazıları edebî dil kurallarına uymakta olup bazıları da özel ekleri almaktadır. Yalın durum, edebî dildeki şeklinde kullanılırken, ilgi durumu eki edebî dil kurallarına aykırı olarak «+ti, +di ve +I» biçimlerinde, yükleme durumu eki bazı durumlarda «+ti, +di» yönelme durumu eki «+ğä, +kä, +ķä», bulunma durumu eki «+gä, +tä», çıkma durumu eki de «+tan, +din» ve sıfat-fiil «+gän» biçimlerinde, vasıta durumu ise «bilän»

* Öğr. Gör., Takhar Üniversitesi Dil ve Edebiyat Fakültesi, Özbek Dili ve Edebiyatı Bölümü / AFGANİSTAN, el-mek: bashirqardash@gmail.com

ORCİD ID: https://orcid.org/0000-0002-1316-6590

edatının «birlän, bilä, birgä, biläm» şekillerinde görülmektedir. Sınırlama durumu edebî dil kurallarına uymaksızın şive özelliklerini taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Talikan Şivesi, Özbek Dili, Ad Durum Ekleri.

THE USAGE OF NOMINAL STATES IN TALOQAN UZBEK PEOPLE DIALECT IN AFGHANISTAN

Abstract

The discussable points in dialectology is determination of the characteristics of a language dialect. Therefore, this article concentrates on nominal states which is one of the morphological features and dialect usage in Uzbek language, particularly Taloqan people dialect. Although there are six nominal states in Uzbek language such as subjective, possessive, objective, time bound and location bound, indicator and external, in Taloqan dialect, there are two extra nominal states (mediator and marginal) with signs and way of usage. The nominal states in Taloqan dialect in the section of usage in some issues is similar to literary language. Uzbek language nominal states in Taloqan dialect has particular usage. Based on this research, subjective state has usage based on literary rules. However, possessive state is opposite of Uzbek literary language with signs of «+ti, di, and +I». On the other hand, in some issues objective state has usage based on Uzbek literary language with the sign of «+ni» and sometimes with the signs of «+di, +ti». But indicator state has usage with signs of «+ġä, +kä, +...ä». However, time bound and location bound states besides its grammatical signs have usage with signs of «+gä, +tä». But the external state has usage considering its grammatical with signs «+tan, +din» and objective adjective sign is «+gän». The state of mediator is «bilän». The sign with «birlän, bilä, birgä, biläm» has usage. And the marginal state does not have similarity with literary language rules. But it has some closeness with the features of dialect structures in Taloqan dialect.

Key Words: Taliqan Dialect, Uzbek Languege, Nominal States.

کیریش

تالقان اؤتمیشده اېسکی تخارستان‌نینگ مهم شهرلریدن بیری حسابلنراېکن، هجری4 عصردن بویان شو منطقه آتی صفتیده اته‌لمیش؛ حاضر اېسه افغانستان شمال -شرقیده‌گی جایلشگن تخار ولایتی‌نینگ مرکزی بؤلیب کېلماقده (طالقانی، 1389: 40).

تیل دېگن مرکب اجتماعی پدیده، اؤز خصوصیتلریگه کؤره کؤپ قیرّلی حادثه‌دیر. شو باعث تیل شناسلیک علمیده اساسي مبحثلردن بیری، تیل‌نینگ ایچکی قوریلیشی دیر. معلومکه، کیشیلر جامعه‌ده تیل‌نینگ ایریم بیرلیکلری (فونیم، سؤزلر و گرامري واسطه‌لر) بیلن اؤز ارا علاقه گه کیریشیب فکر المشه‌دیلر.

گرامري واسطه‌لردن بؤلمیش؛ کېلیشیکلر اېسه، جمله ترکیبیده سؤزلرنی سؤزلرگه باغلش کؤمکچیلی وظیفه‌سینی اؤتب، اولرنینگ گرامري معناسینی تؤلدیریب، نرسه -حادثه‌لرنی کیمگه، نیمه‌گه قره‌شلیگینی بیلدیریب، حرکتنی نرسه -حادثه‌لرگه اؤتکنلیگینی کؤرسته‌دی.

آتلر اېگه‌لیک و کېلیشیک واسطه‌لر بیلن تورلنه‌دی. آتلرنی تورلاوچی گرامري قؤشیمچه‌لرگه کېلیشیک دېیله‌دی. اولر آت و آتلشگن سؤزلرنینگ باشقه سؤزلر بیلن گرامري علاقه‌سینی کؤرستیشگه خدمت قیله دی (ایشانچ، 1393: 158).

کېلیشیک کته‌گوریسی بارلیقده‌گی مبحث، صفت و حادثه‌لر آرقه‌سیده گی علاقه، مناسبتلرنی کؤرسته‌دی. بو کته‌گوری افاده‌لاوچی گرامری واسطه

آتلر و آتلشگن سۉزلرنینگ نحوي وظیفه‌سینی کۉرسته‌دی. شونینگ اوچون کۉپچیلیک تیل‌شناس عالملر بو مقوله‌نی مورفولوژیک-سینتکتیک کته‌گوری دېب یوریته‌دی.

کېلیشیک معنالری گرامری شکل آرقه‌لی افاده‌لنه‌دی (شاه عبدالرحمانوف،1981:162). بو حقده گپ کېتگنده، او شکلری اۉزگرتیریش گینه ایمس، او برونډن برون معنا حادثه‌سیدیر. آتلرنینگ نطق ایچیده تورلی توس آلیش معناسیگه قره‌ب، شونینگ طلبی بیلن بۉله-دی. دېمک، باشقه سۉزلر بیلن مناسبتینی کۉرستیب، حرکت بیلن بۉلگن علاقه‌سینی، باغلنیشینی افاده‌لیدی. هر بیر کېلیشیک خصوصیتلری اۉزیگه قدر فرق قیله‌دی. هېچ بیر کېلیشیک نامی اونینگ بوتون خصوصیتلرینی اۉزیده عکس اېتتیره آلمیدی.

کېلیشیکلر آتنینگ گپده‌گی رولینی کۉرسته‌دی. بو وظیفه کېلیشیک شکللر آرقه‌لی، اساساً آتلرگه قۉشیلیب کېله‌دی؛ بیراق آت وظیفه‌سیده کېلگن سۉزلر هم کېلیشیکلر بیلن تورلنه‌دی.

کېلیشیک مقوله‌سی آتنینگ یاکه آتلشگن سۉزنینگ باشقه گپ بۉلکلری بیلن بۉلگن گرامري باغله‌نیشینی کۉرسه‌تیب کېله‌دی، اولرنینگ گپده‌گی وظیفه‌سینی افاده‌لش اوچون خدمت اېته‌دی. بو خصوصیت اۉزبېک ادبي تیلی اوچون هم، اۉزبېک خلق تیلی و شېوه‌لری اوچون هم عمومیدیر.

اۉزبېک ادبي تیلی و اونینگ تالقان شېوه‌سیده قوییده‌گی کېلیشیکلر موجود: باش کېلیشیک، قره‌تقیچ کېلیشیگی، توشوم کېلیشیگی، جۉنه‌لیش کېلیشیگی، اۉرین -پیت کېلیشیگی، چیقیش کېلیشیگی، واسطه کېلیشیگی و چېگره‌لش کېلیشیگی تورلی بېلگیلری فونیتیک تفاوتلری بیلن اۉزی‌نینگ گرامري وظیفه‌سینی شېوه‌لیک شکللرده بجرماقده.

دېمک، کېلیشیک ادبي تیلده‌گی اۉزی‌نینگ گرامري کۉرستگیچلری اساسیده وظیفه و معنالرنی افاده‌لش بیلن تالقان سۉزلشوو شېوه‌سیده هم خودّی اۉشه خصوصیتلرنی فونیتیک تفاوتلر گاهی هم باشقچه‌راق شکللر بیلن قۉللنیلیب افاده‌لنه‌دی.

بو مقاله کتابخانه‌لیک اصول بیلن معلوم کتابلردن کېره‌کلی معلومتنی کۉچیریب، ساحه‌لیک اصولی آرقه‌لی کیشیلر آره‌سیده گپیریشلریگه سینچیکلب اېشیتیش بیلن تالقان شېوه‌سیده تېکشیریلگن.

باش کېلیشیک

باشقه کېلیشیکلر اوچون اساس بۉلیب خدمت قیله‌دیگن، اېگه‌نی شکللنتیره‌دیگن اونینگ علیحده کۉرستگیچی یۉق؛ بیراق برچه آتلر باش کېلیشیکده کېلیشی ممکن (ایشانچ، 1393:159). بو کېلیشیک هېچ قنده‌ی قۉشیمچه‌گه اېگه بۉلمیدی. بو خصوصیت اۉزبېک ادبي تیلی اوچون هم، اۉزبېک خلق شېوه‌لری، قاله‌بېرسه، تالقان شېوه‌سیگه قدر عمومیدیر. باش کېلیشیکده کېلگن سۉز اۉزی‌نینگ شکل جهتدن سۉزنینگ اۉزه‌ک یا نېگیزیگه تېنگ بۉله‌دی. دېمک، باش کېلیشیکده‌گی سۉز گپده اېگه بۉلیب کېله‌دی. شونگه کۉره، قوییده‌گی اۉرنکلرنی تالقان شېوه‌سیدن کۉزدن کېچیره‌یدیک:

انیسه *مامه قاوون باشیگه کۉچتتی* (شیر محمد، 1398:42)

خالبازار *بای قاوون آلیب کېله‌یپتی* (نور محمد،1398:40)

یوقاریده‌گی جمله‌لر ترکیبیده ایشله‌تیلگن «انیسه و خالبازار»سۉزلری آت تورکومینی تشکیل بېرگنی و ایش-حرکت آت تورکومی نینگ اۉزیده قالگنی اوچون گپده اېگه وظیفه‌سیده کېلتیریلیب باش کېلیشیک وظیفه‌سینی افاده‌لب کېلماقده.

شونده‌ی قیلیب، باش کېلیشیکده کېلگن سۉز باشقه کېلیشیکلرنی حاصل قیلیش اوچون دستلبکی شکل دېب قبول قیلینه‌دی. تالقان شېوه‌سیدن اۉرنکلرنی قوییده‌گیچه اۉقیمیز:

بازردن *مېوه -چېوه‌لرنی اویگه کېتیردیم .*

چایدی *دملب سوپه اوستیده اۉتیریب ایچتتیم* (ایگمبېردی، 1398:72)

ایشله‌تیلگن بیرینچی اۉرنکده باش کېلیشیکده کېلگن سۉز چیقیش(بازردن)، توشوم (میوه -چېوه‌لرنی)، جۉنه‌لیش(اویگه) و ایکّینچی مثالده ایسه توشوم(چایدی) و اۉرین-پیت(سوپه اوستیده)کېلیشیکلرینی قبول ایتگنی اوچون باشلنغیچ شکل بۉلیب کېلیشی بیلن ایگه معناسی «کېتیردیم و ایچتتیم»کېسیم وظیفه‌سینی افاده‌لگن سۉزلردن انگله‌شیلیب توریبدی.

قره‌تقیچ کېلیشیگی

بو کېلیشک ایگه بیلن نرسه اۉرته‌سیده‌گی باغلیقلیکنی انگلته‌دی یا که قره‌تقیچ و قره‌لمیش آره‌سیده‌گی مناسبت انه‌شو کېلیشیکده افاده‌لنه‌دی (ایشانچ،1393:62) .

اۉزبېک ادبي تیلی بحثلریده قره‌تقیچ کېلیشیگی فقط بیرگینه «**+نینگ**»قۉشیمچه‌سی بیلن حاصل قیلینه‌دی. اۉزبېک خلق لهجه‌لریده، اینیقسه، تالقان شېوه‌سیده تورلیچه قۉشیمچه‌لر آرقه‌لی قۉللنیشینی کۉره‌میز .جمله‌دن **+تی**، **+دی**، توشوم کېلیشیگی**+نی**، و ایگه‌لیک قۉشیمچه‌لریدن بۉلمیش**+ی** قۉشیمچه‌لری بیلن ایشله‌تیلیشی اوچره‌ب و اونینگ فونیتیک کۉرینیشلری بۉلگن «**+دی**، +**تی**»کۉرستگیچلری هم قوییده‌گیچه ایشله‌تیله‌دی:

ایشمرادتی *وېچکیلری کېلدی* (ملانبی، 1398:43)

تاش مراد بېکتی *حویلیسی کۉپ کتته* (اولیا قول، 1398:46)

بو کېلیشیک «+نینگ» شکلی بیلن ایشله‌تیلسه، یوقاریده‌گی جمله‌لرده ایسه «+تی» شکلی اساسیده ایگه بیلن نرسه اۉرته‌سیده‌گی باغلنیش ادبي تیل قاعده‌لری کبی شېوه‌ده هم کۉرینیب توریبدی.

یقین اۉتگن زمان فعلی‌نینگ قۉشیمچه‌سی بۉلگن «+دی»کۉرستگیچی قره‌تقیچ کېلیشیگی بېلگیسی اۉرنیده ایشله‌تیلیشی سېزیلر ایکن، اۉرنکلر قوییده‌گیچه تقاسله‌یمیز:

محموددی *کتابلرنی آلیب کېل !*

اکمدی *کتابینی بېرینگ !*

پیغمبر قولدی *اوییگه باره‌یدیک* (حاجی تاشی،1398:48)

یوقاریده‌گی کېلتیریلگن جمله‌لرده «+دی» شکلی قره‌تقیچ کېلیشیگی «+نینگ» اۉرنیده ایشله‌تیلیب اۉزی‌نینگ طبعیتیده‌گی گرامري معناسینی شېوه‌لیک شکلی اساسیده افاده‌لنیشی ایشله‌تیلماقده.

تالقان سۉزلشوو تیلیده توشوم کېلیشیگی «+نی» بېلگیسی قره‌تقیچ کېلیشیگی بېلگیسی اۉرنیده ایشله‌تیلیشی انیق. اۉرنکلری قوییده‌گیچه:

ایلمراد ***اکه‌نی*** *اۉچیکیلری .*

حاجی ***تاشینی*** *اوکه‌سی کۉپ آخماق.*

جمعه ***خاننی*** *قۉزیلریدن بیرته ساتمه‌یسیز چۉپان اکه؟* (رابعه،1398:65)

گپ ترکیبیده توشوم کېلیشگی «+نی» قوشیمچه‌سی آت بیلن فعلنی بیر-بیریگه باغلیدیگن بۉلسه، تالقان شېوه‌سیده ایسه قره‌تقیچ کېلیشیگی بېلگیسی اۉرنیده ایشله‌تیلیب آت بیلن نرسه اۉرته‌سیده‌گی باغلیقلیکنی افاده‌لش اوچون قۉللنیلیب کېلماقده. البته که، بو باغلنیش ادبي تیل قاعده‌لریگه ماس کېله‌دی.

اوچینچی شخص بیرلیک، اېگه‌لیک بېلگیسی بۉلگن «+ی» قره‌تقیچ کېلیشیگی کۉرستگیچی اۉرنیده قۉللنیلیشی هم سېزیلراېمیش، بوحقده تالقان شېوه‌سیدن قوییده‌گی اۉرنکلرنی کۉزدن کېچیره‌میز:

__مېنی__ تیاغیمنی آکې اوکه !

قمچی بای اکه __مېنی__ آتیمنی آلیب کېل،

اکه بو __سېنی__ جېرینگ اېمسمه (حاجی ابراهیم، 50:1398)

اېگه‌لیک معناسینی افاده‌لیدیگن «+ی» اوچینچی شخص بیرلیک شکلی قره‌تقیچ کېلیشیگی«+نینگ» قۉشیمچه‌سی اۉرنیده ایشله‌تیلیشی آت بیلن نرسه‌نی بیر-بیریگه باغلب کېلگن. البته بو باغلنیش تالقان شېوه‌سیده‌گی خاص خصوصیتلریدن بیری سنه‌لیب، ادبي تیل گرامریگه ماس حالده باغلنگن دېمک دیر.

شونده‌ی قیلیب، قره‌تقیچ کېلیشیگیده‌گی کېلگن آتلر بېلگیلی و بېلگیسیز حالده قۉللنیلیشی هم اوچره‌یدی.

توشوم کېلیشیگی

حرکتنی آتگه تمان یۉنه‌لیشینی افاده‌لب، آت بیلن فعلنی بیر-بیرگه باغله‌یدی. یعنی فعل‌نینگ بیرار یېرده بجریلگنینی انگلته‌دی (ایشانچ،160:1398).

توشوم کېلیشیگی حاضرگی اۉزبېک ادبي تیلی سینگری بیرته‌گینه «+نی» قۉشیمچه‌سی آرقه‌لی اۉزی‌نینگ گرامري وظیفه‌سینی بجره‌دی. لېکن، تالقان شېوه‌سیده اېسه بو کېلیشیک‌نینگ گرامري بېلگیسی تورلی شکللرده اۉزیده‌گی اساسي وظیفه‌نی بجریشیگه خدمت قیلیب کېلماقده. بو کېلیشیک شکللری ایریم اۉرینلرده اۉز حالیچه قۉللنگن بۉلسه-ده، بعضی پیتلرده فونیتیک تفاوتلری بیلن قۉللنه باره‌دی. اۉرنکلرینی قوییده‌گیچه کۉزدن کېچیره‌میز:

سوو اېکېله‌تکن __پیپتی__ اېکېل!

__سوتتی__ ساوویب کېله‌یین،

__قۉشتی__ ایده‌وۉر او بچه ! (اکرم بای، 55:1398)

یوقاریده‌گی کېلتیریلگن گپلرنینگ ترکیبیده ایشله‌تیلگن توشوم کېلیشیگی‌نینگ شېوه‌لیک «+تی» شکلی آت بیلن فعلنی بیر-بیریگه باغلب تورگن بۉلسه-ده، بو کېلیشیک‌نینگ بېلگیسیده فونیتیک تفاوتی کۉرینسه هم، گرامري وظیفه‌سیده قیسی فرق کۉرینمسلیگی بیلن اۉز وظیفه‌سینی اۉتب توریبدی.

یقین اۉتگن زمان فعلی‌نینگ قۉشیمچه‌سی بۉلگن «+دی» کۉرستگیچی توشوم کېلیشیگی اۉرنیده ایشله‌تیلیشینی سېزیش ممکن. اۉرنکلر قوییده‌گیچه :

__ووچکیلردی__ آدیردن قچن ایده‌ب کېله‌سنگ دلاور؟

__کۉگندی__ کېلتیر ووچکیلردی بَیله‌یک.

__قاوونلردی__ قنچه‌دن بېره‌سیز اکه؟ (طالب شاه، 40:1398)

توشوم، قره‌تقیچ کېلیشیگیگه اۉخشب یقین اۉتگن زمان بېلگیسی بۉلمیش «+دی» شکلی آرقه‌لی هم تالقان شېوه‌سیده قۉللنیشی عمومي بۉلیب، گرامري معنا افاده‌لشیده قیسی فرق سېزیلمی، بلکه اۉز معناسیده شېوه‌لیک شکلی آت بیلن فعلنی اۉز ارا باغلب توریبدی.

توشوم کېلیشیگی قۉشیمچه‌سی اۉزبېک ادبي تیلی قاعده‌لریگه اۉخشب اۉز حالیچه هم قۉللنیلیشی اېشیتیله‌دی. اۉرنکلرنی قوییده‌گیچه اۉقییمیز:

*کریمه خاله **تسبیحنی** بېرینگ !*

*حمیده **خاله‌نی** ایتینگ!*

***گلچهره‌نی** آلیب کېل حمیده* ! (کرامت الله، 1398 :39)

یوقاریده‌گی اۉرنکلرده ایشله‌تیلگن توشوم کېلیشیگی بېلگیسی ادبي تیل قاعده‌سی سینگری قۉللنیشی اوچره‌سه، گرامري معنا افاده‌لشده قیسی تفاوت سېزیلمیدی.

جۉنه‌لیش کېلیشیگی

وقت، سبب و اۉرین معنالرینی افاده‌لب، حرکت جۉنه‌لگن نطقه‌نی بیلدیره‌دی(ایشانچ، 1393 :160). حاضرگی اۉزبېک ادبي تیلی‌نینگ گرامري ورینتلریده جۉنه‌لیش کېلیشیگی «+گه» بۉلسه-ده، «+که،+ قه،+ غه» شکللری بیلن اۉزی‌نینگ اۉشه گرامري معنالرنی تأمینلش مناسبتی اوچون خدمت قیلیب کېلماقده؛ بو وظیفه‌نی اۉزبېک ادبي تیلی شېوه‌لریده، اینیقسه، اۉزبېک تیلی تالقان شېوه‌سیده هم اۉشنده‌ی وظیفه بجریشی کۉرینه‌دی. اۉرنکلرنی قوییده‌گیچه اۉقییمیز:

*مېن اېرته **باغگه** باره‌من، سېن بوگین اویگه کې،*

*قاووندی **باشیگه** قچن کۉچه‌سیز؟*

***بو گپنی حل قیلیشگه** مېن -سېن حرکت قیمه‌سک بۉمیدی* (شاهزاده ماه، 1398 :70)

یوقاریده‌گی اۉرنکلرده قۉللنیلگن «+گه» شکلی ادبي تیل‌نینگ گرامري معیارلری کبی افاده‌لنیشی اوچره‌یدی.

جۉنه‌لیش کېلیشیگی «+که» قۉشیمچه‌سی بیلن هم قۉللنیله‌دی، بو البته که معلوم قاعده اساسیده ایشله‌تیله‌دی(آلتای، 1387 :27). اۉرنکلرنی قوییده‌گیدېک اۉقییمیز:

***سرککه** نیمه گپ بار ییکن زرغونه؟*

*بوغده‌ینی **کوره‌ککه** شاپیرینگ!*

*گبینگیز **جیره‌ککه** براور گب ییکن* (صاحب نظر، 1398 :48)

اۉزبېک تیلی تۉغری یازیشیگه کۉره، اگر سۉز «ک» تاووشی بیلن توگه‌گن بۉلسه، بو کېلیشیکنینگ گرامري کۉرستگیچی «+که» شکلی بیلن افاده‌لنیشی ممکن. بو قاعده تالقان شېوه‌سیده هم خودّی اۉشنده‌یگینه ایشله‌تیلماقده.

اۉزبېک ادبي تیلی تۉغری یازیشیگه بناءً، اگر سۉز «ق» تاووشی بیلن توگه‌گن بۉلسه، جۉنه‌لیش کېلیشیگی قۉشیمچه‌سی‌نینگ «+قه» شکلینی قۉللش تۉغری کېله‌دیگن فکر بار(آلتای،1387 :27). بو قاعده اۉزبېک تیلی‌نینگ تالقان شېوه‌سیده قۉللنیلیشینی کېنگ صورتده سېزیب، اۉرنکلرنی قوییده‌گیچه اۉقییمیز:

***ساینقه** نیمه گپ بار دیر؟*

***ووچَقه** وتین سالینگ جانسین!*

*تغی مرد بووه **اریقه** توشیب کېتتی* (سید ابرار،1398 :50)

کېلتیریلگن اۉرنکلر ادبي تیل‌نینگ تۉغری یازیش کۉرستمه‌لریگه ماس حالده ایشله‌تیلگن. تالقان شېوه‌سیده‌گی بو قۉللنیش هم جۉنه‌لیش کېلیشیگی‌نینگ گرامري معیارلریگه قریشیلیک اېتمیدی.

اۉزبېک تیلی کېلیشیگی‌نینگ گرامري کۉرستگیچلریگه قره‌گنده، تالقان شېوه‌سیده ایتیلگن شکللردن ینه بیر شېوه‌لیک «+غه» بېلگی-سینینگ ایشله‌تیلیشی اوچره‌شینی قویی‌ده‌گیچه اۉقییمیز:

شمالدی ***رخیغه*** *قره‌تیب بوغده‌ینی شاپیر!*

شیبیرکینی ***سووغه*** *اۉل قیپ شیپیر!*

حولیغه *بارسنگگیز جوزیم آپ کېینگ* (بایمراد،60:1398)

اېسکی اۉزبېک تیلی‌نینگ گرامري خصوصیتلریدن بیری بۉلمیش «+غه» شکلی تالقان شېوه‌سیده سېزیلسه-ده، اۉشنده‌یگینه ادبي تیل معیارلری یاق ایشله‌تیلیب تورگن.

اۉزبېک تیلی شېوه‌لریده، قاله‌بېرسه، تالقان شېوه‌سیده و خلق آغزه‌کی نطقیده جۉنه‌لیش کېلیشیگی قۉشیمچه‌سی کۉپینچه اۉرینلرده اۉرین-پیت کېلیشیگی قۉشیمچه‌سی اۉرنیده ایشله‌تیلیشی عمومي‌دیر. بو ادعانی قویی‌ده‌گی اۉرنکلرده اۉقییمیز:

بایمراد اکه ***قه‌رگه*** *سیز کۉرینمه‌یسیز؟*

اویگه *من خیرتمه خبیر اکه؟*

کپه‌گه *اۉلتیریپن، قاوون جېسنگیز کېنگ!* (اکرم بای، 55:1398)

تالقان شېوه‌سیده کېلیشیکنینگ قۉللنیش خصوصیتلریدن بیری جۉنه-لیش بېلگیسی اۉرین-پیت کېلیشیگی قۉشیمچه‌سینینگ اۉرنیده ایشله‌تیلیشی انچه کېنگ. البته جمله‌ده «+گه» ایشله‌تیلگن بۉلسه-هم، اۉرین معناسی افاده‌لب توره‌دی.

جۉنه‌لیش کېلیشیگی اۉزبېک تیلی تالقان شېوه‌سیده ایریم اۉرینلرده بېلگیسیز قۉللنیش حالتی سېزیلیب توره‌دی. بو حالت البته که دری تیلیده قوللنیلیشی اوچون تالقان سۉزلشوو تیلیده تأثیر قۉیگن. اۉزبېک تیلی گرامریده بو نقه خصوصیت یۉقلیگی انیق. قویی‌ده‌گی اۉرنکلر ادعامیز دلیلی‌دیر:

قه باره‌سنگ

ووی باردینگمه (نصرالله، 45:1398)

بو کېلیشیکنینگ خصوصیتلریدن ینه بیری شو که، سۉزلشوو آقیمیده «+گه» قۉشیمچه‌سی توشیب قالیش دیر. بونده‌ی حالت جۉنه‌لیش کېلیشیگی-نینگ گرامري معنا افاده‌لشیده قیسی کمچیلیک سېزیلمیدی. بلکه، قیسقرگن حالده ایشله‌تیلیشی عمومي بۉلیب قالیبدی.

اۉرین-پیت کېلیشیگی

بو کېلیشیک نینگ حاضرگی اۉزبېک تیل‌شناسلیک ادبیاتلریده «**+ده**» بېلگیسی بیلن ایشله‌تیلیشینی قید قیلینیشیگه کۉره، اۉرین-پیت کېلیشیگیده ایش-حرکت بیر مکانده بجریلیشی دیر (ایشانچ، 161:1393). عین وظیفه‌نی اۉزبېک تیلی شېوه‌لریده، اینیقسه، تالقان شېوه‌سیده «+ته» شکلی فونیتیک تفاوتلری اساسیده و ایریم اۉرینلرده هم جۉنه-لیش کېلیشیگی «**+گه**» قۉشیمچه‌سی بیلن قۉللنیشی و اېشیتیلیشینی اۉشه پیتده بو کېلیشیک کۉرستگیچی اۉزبېک ادبي تیلی سینگری اۉز اۉرنیده ایشله‌تیلیش، اۉرنکلرنی قویی‌ده‌گیچه یکون یسه‌لگن :

دشتته *ووروو سیز غله -دانه قالدیمه دهقان اکه؟*
(خیرالنسا، 50:1398) **اېشیکته** قیسی گپ بار

عقل ***جشته*** *اېمس، عقل* ***باشته*** *(خلق مقالی تالقان* حاجی
عیسی، 75:1398)

یوقاریده‌گی اۉرنکلرنینگ ترکیبیده‌گی ایشله‌تیلگن «+ته» بېلگیسی بیلن ایش-حرکت اۉرین معناسیده بجریلگنینی بیلدیریب تورماقده.

تالقان سۉزلشوو شېوه‌سیده جۉنه‌لیش کېلیشیگی «+گه» بېلگیسی ایریم سۉزلشوو جریانیده اۉرین-پیت کېلیشیگی «+ده» اۉرنیده قۉللنیشی ایشیتیله‌دی. قوییده‌گی اۉرنکلرگه دقت قیلینگ:

چالگه *من اکه قیسی خزمت بۉسه!*

اویگه *اۉلتیریب من نیمه گپ بۉلدی؟* (تاج النسا، 1398:55)

گپتی **اویگه** اۉلتیرگن قیزدن، دشتته جیرگن چۉپاندن سۉره‌نگ (خلق مقالی)

(محمد یوسف، 1398:68)

جۉنه‌لیش کېلیشیگی قۉشیمچه‌سی اۉرین-پیت کېلیشیگی اۉرنیده قۉللنیشی تالقان شېوه‌سیده کېنگ صورتده ایشله‌تیله‌دی. جمله‌لرنینگ البته بونده‌ی بیریکیشی گرامري جهتدن معناگه قیسی تفاوت سېزیلمیدی. بلکه، کېلتیریلگن اۉرنکلرده ایش-حرکت انیق اۉرینده بجریلگنی و بجریلمه‌گنی افاده‌لنگن.

چیقیش کېلیشیگی

اۉزبېک تیلی گرامریده چیقیش کېلیشیگی «+دن» کۉرستگیچی بیلن ایش-حرکت نینگ باشلنیشی، سببی، قیاسی، منبعی، اۉرنینی بیلدیریب چیقیشگه جۉنه‌لتیریلگنینی افاده‌لب و بجریلیشیده اۉزی‌نینگ اساسي وظیفه‌سینی اۉته‌یدی (ایشانچ، 1392:161). بو کېلیشیکنینگ گرامري شکلیدن قطع نظر، تالقان شېوه‌سیده و خلق سۉزلشوو تیلیده «+**تن**، + **گن**، + **دین**» بېلگیلری بیلن قۉللنیلیشی اوچره‌یدی. قوییده‌گی اۉرنکلر ادعامیزنینگ دلیلی‌دیر:

اېلمرادتن *قیسی گپنی سۉره‌دینگ؟*

رابعه آپه ***اېشیکتن*** *جیغیلدی*

دشتتن *غله -دانه‌نی ییغیب کېلدینگیزمه؟* (نصرالله، 1398:45)

اگر چند، تالقان شېوه‌سیده چیقیش کېلیشیگی «+تن» شکلی بیلن قۉللنیلسه-ده، بو گرامري معنا انگله‌تیشده قیسی ینگلیشلیک سېزیلمیدی. بلکه، ایشلته‌دیگن اهالی اۉز ارا سۉزلشوولریده روان شکلده قۉللیدیلر.

تالقان شېوه‌سینینگ ایریم قره‌بایی-تالقان و اوچینچی ناحیه قیشلاغلریده بو کېلیشیک کۉرستگیچی فعل‌نینگ خاصلنگن تورلریدن بۉلمیش صفتداش «+**گن**» قۉشیمچه‌سی چیقیش کېلیشیگی شکلی اۉرنیده قۉللنیلیشی اوچره‌یدی، اۉرنکلر قوییده‌گیچه: .

قیشلاقگن *کېله‌یپن* (عبد الغبار، 1398:35)

بازارگن *اوی باردیم* (نجیب الله، 1398:30)

بهارکگن *پیاده کېلدیم* (حسان، 1398:30)

یوقاریده‌گی اۉرنکلر ترکیبیده ایشله‌تیلگن صفتداش «+گن» بېلگیسی «+دن» چیقیش کېلیشیگی قۉشیمچه‌سی اۉرنیده قۉللنیشی، ایش-حرکتنی بیر مکاندن بجریلیب چیقّنلیگینی افاده‌لیدی .

اېسکی اۉزبېک تیلی‌نینگ گرامري خصوصیتلریدن بیری بۉلمیش؛ چیقیش کېلیشیگی کۉرستگیچی «+دین» شکلیده کۉرینیشی تالقان شېوه‌سیده قۉللنیلیشی سېزیلرمیش. اۉرنکلرنی قوییده‌گیچه اۉقییمیز:

بو کیشی مېنی ***ایرتهدین*** *ایریتیب آلدی* (خالبازار، 1398:65)

ییلیکدین *بېرینگ آلهیک*

اوچ ***بازردین*** *بېری آللتهدی مېنی* (ایگمبېردی، 1398:72)

اۉزبېک تیلینینگ تاریخي خصوصیتلری نهتنها ادبي اثرلرده؛ بلکه اۉزبېک خلق شېوهلریده، اینیقسه تالقان شېوهسینینگ کېلیشیکلریده هم قۉللنیشی آرقهلی گرامري معنا انگلهتیشده قیسی ینگلیش سېزیلمیدی.

واسطه کېلیشیگی

فعلنینگ نیمه و قیسی واسطه آرقهلی تورهلگنینی کۉرستیش اوچون آتنی آلگن کېلیشیگیدیر. بو کېلیشیک اۉزبېک-تورکچهسی گرامریده «+بیلن»شکلی آرقهلی اۉز افادهسینی تاپهدی(چوشکون،2017: 87).

بو کېلیشیک تالقان شېوهسیده ایسه «+بیرلن، +بیلم،+بیرگهسی و بیله» قۉشیمچهلری بیلن ایشلهتیلسه-ده، آتنی آت و فعل بیلن و ایریم سۉزلشوولریده آلماشنی فعل بیلن هم بیر-بیرلریگه باغلیدی. اۉرنکلر قوییدهگیچه یکون یسهلهدی.

آتنی آت بیلن باغلنیشی:

زرغونه ***بیرلن*** *اویگه کې*

زبیده ***بیلم*** *مکتب با*

قاوون ***بیرگهسی*** *نان جې* (عبد الغبار، 1398: 35)

یوقاریدهگی ایشلهتیلگن اۉرنکلرنی کۉزدن کېچیرگنده (زرغونه، زبیده و قاوون اتاقلی آتلر) (اوی، مکتب و نان توردااش آتلر) «+بیرلن،+بیلم و+بیرگهسی»شکللری بیلن باغلنیشی کۉرینهدی. البته، بو باغلنیش شېوهده ایمس بلکه ادبي تیلده هم اوچرهیدی.

آتنینگ فعل باغلنیشی:

نان ***بیلم*** *جې*

سوو ***بیله*** *جوت*

قاتیق ***بیرلن*** *قۉش* (محمد یوسف، 1398: 68)

یوقاریدهگی کېلتیریلگن جملهلرده «نان، سوو و قاتیق آتلر جې، جوت و قۉش فعللری«+بیلم،+بیله و+بیرلن»بېلگیلری اساسیده بیریکیب و باغلنیب کېلگن.

بو کېلیشیک آلماش بیلن فعل اۉرتهسیده باغلاوچی بۉلیب کېلگنده، تالقان شېوهسیده آلماشدن سۉنگ توشوم کېلیشیگی «+نی» شکلی و «+بیرگه» و ایگهلیک بیلدیرووچی «+سی» قۉشیمچهسینی آلهدی. اۉرنکلرنی قوییدهگیچه اۉقییمیز:

اوونی **بیرگهسی** کېل

شینی **بیرگهسی** اۉقی (بایمراد، 1398: 60)

بو جملهلرنینگ ترکیبیده ایشلهتیلگن «+بیرگهسی» قۉشیمچهسیدن آلدین «+نی» توشوم کېلیشیگی ایشلهتیلیب جمله ترکیبیده واسطه کېلیشیگی آلماش بیلن فعل اۉرتهسیدهگی باغلاوچی وظیفهسیده قۉللنیلگن.

چېگرهلش کېلیشیگی

بو کېلیشیک بېلگیلری «+گچه+کچه+قچه» بېلگیلریدیر. «+کچه و+قچه» بېلگیلریدن آلدین سۉز «ک و ق» تاووشلری بیلن توگهگن بۉلسه، «+کچه و +قچه» شکللری سۉز اۉزهکلریگه قۉشیلیب ایشلهتیله-

دی(چوشکون،2017: 87). تالقان شېوه‌سیده ایسه بو کېلیشیکنینگ قوللنیلیشی کېنگ صورتده اوچره‌یدی. اۉرنکلرنی قوییده‌گیچه اۉقییمیز:

تیرسککچه *شومریپ اۉلتیریپتی قوللینی.*

ساینققچه *کېلدیلر آتملر.* (رابعه، 1398: 65)

ایشله‌تیلگن جمله‌لرده «+کچه و+قچه» شکللر آت بیلن فعلنی بیر-بیریگه باغلب تورگنی انیق.

تالقان شېوه‌سیده ایریم پیتلرده یوقاریده‌گی قاعده‌گه ماس کېلمه‌یدیگن حالّلری هم کۉپ ایشله‌تیله‌دی. اۉرنکلر قوییده‌گیچه یکون یسه‌له‌دی:

بازرگچه *باریب کېلدیم*

تیرمانگچه *باره‌ی قنه* (حاجی تاشی، 1398: 48)

یوقاریده ایشله‌تیلگن جمله‌لرده‌گی (بازر و تیرمان)سۉزلری‌نینگ هېچ بیری«**ک و ق**» تاووشلری بیلن توگمه‌گن؛ شو اوچون بونقه خصوصیت تالقان شېوه‌سیده کۉپ قوللنیله‌دی.

توشوریم

اۉزبېک تیلی تالقان شېوه‌سیده اۉزبېک ادبي تیلی‌نینگ صرفي پردمیتلردن بۉلمیش کېلیشیک مقوله‌سی‌نینگ گرامري بېلگیلرینی تېکشیریلگن منطقه‌ده قوییده‌گیچه شېوه‌لیک شکللر آرقه‌لی قوللنیلر ایکن:

1. باش کېلیشیگی ادبي تیل معیارلریگه اۉخشش حالده ایشله-تیلماقده.
2. قره‌تقیچ و توشوم کېلیشیکلری «+نینگ و+نی» کۉرستگیچلری اۉرنیده «+تی،+نی»، یقین اۉتگن زمان «+دی» و اوچینچی شخص بیرلیک ایگه‌لیک بېلگیلریدن بۉلمیش «+ی» قۉشیمچه‌لری بیلن ایشله‌تیلیشی عمومیلیککه ایگه.
3. ایسکی اۉزبېک تیلی‌نینگ گرامري خصوصیتلریدن بیری بۉلمیش جۉنه‌لیش کېلیشیگی «+گه» اۉرنیده «+غه» ایشله-تیلیشی انیق‌دیر.
4. اۉرین-پیت کېلیشیگی «+ده» اۉرنیده جۉنه‌لیش بېلگیسی «+گه» بیلن قوللنیله‌دی.
5. چیقیش کېلیشیگی اۉز حالیچه ایشله‌تیلیشدن باشقه «+تن» بدیعي ادبیات ساحه‌سیده ایشله‌تیله‌دیگن «+دین» و فعل-نینگ خاصلنگن شکللریدن بۉلمیش صفتداش «+گن» بېلگیلری بیلن قوللنیلیشی سېزیلر ایکن.
6. چېگره‌لش کېلیشیگی هم اۉزبېک تورکچه‌سی گرامری قاعده‌لریگه ماس و ایریم پیتلرده گرامري یوسونلردن فرقلی حاللرده تالقان شېوه‌سیده ایشله‌تیلیشی عمومي‌دیر.
7. واسطه کېلیشیگی «+بیلن» اۉرنیده «+بیله،+بیرلن،+بیرگه‌سی و+بیلم» شکللری بیلن آتنی آت، آتنی فعل و آلماشنی فعل بیلن بیر-بیریگه باغلب توریش حالتلر کۉپ سېزیلر ایکن.
8. چېگره‌لش کېلیشیگی اۉزی‌نینگ گرامري قاعده‌لری سینگری و هم باشقچه‌راق حالتلری عمومي شکلده اوچرر ایکن.

قیناق کتابلر

آلتای، نوراالله.(1386). *اۉزبېک تیلی سۉزلیگی*. مالزیا: ثقافت انتشاراتی.

ایشانچ. (1393). *اۉزبېک تیلی گرامری*. کابل: خراسان مطبعه‌سی.

چوشکون، مصطفی ولکان.(2017). اۉزبېک تورکچه‌سی گرامری. انقره: تورک تیلی قورومی انتشاراتی.

شاه عبدالرحمانوف، III.(1981). *تیل شنالیککه کیریش*. تاشکېنت: دولت مطبعه‌سی.

طالقانی، نوراالله.(1389). *تخاریها*. کابل: سعید انتشاراتی.

قیناق کیشیلر

اکرم بای.(55). تالقان شهری، اوچینچی ناحیه یشاوچیسی.

اولیا قول.(46). تالقان شهری، تۉرتینچی ناحیه یشاوچیسی.

بایمراد.(60). بۉلک اۉرته‌بیز، چۉبر قیشلاغی یشاوچیسی.

تاج النسا.(55). تالقان شهری، بیرینچی ناحیه یشاوچیسی.

حسان.(30). تالقان شهری، اوچینچی ناحیه یشاوچیسی.

حاجی عیسی.(75). تالقان شهری، بیرینچی ناحیه یشاوچیسی.

حاجی امان الله.(65). تالقان شهری، ایکّینچی ناحیه یشاوچیسی.

حاجی ابراهیم.(50). تالقان شهری، ایکّینچی ناحیه یشاوچیسی.

حاجی تاشی.(48). تالقان شهری، بیرینچی ناحیه یشاوچیسی.

حبیب الله.(45). تالقان شهری، بیرینچی ناحیه یشاوچیسی.

خالبازار.(65). تالقان شهری، اوچینچی ناحیه یشاوچیسی.

خیرالنسا.(50). تالقان شهری، بیرینچی ناحیه یشاوچیسی.

داملا ظاهر.(47). تالقان شهری، تۉرتینچی ناحیه یشاوچیسی.

داملا عبدالاول.(50). تالقان شهری، تۉرتنیچی ناحیه یشاوچیسی.

رابعه.(65). تالقان شهری، اوچینچی ناحیه یشاوچیسی.

سید ابرار.(50). تالقان شهری، اوچینچی ناحیه یشاوچیسی.

شاهزاده ماه.(70). تالقان شهری، ایکّینچی ناحیه یشاوچیسی.

شیر محمد.(42). تالقان شهری، تۉرتینچی ناحیه یشاوچیسی.

صاحب نظر.(48). تالقان شهری، اوچینچی ناحیه یشاوچیسی.

طالب شاه.(40). تالقان شهری، ایکّینچی ناحیه یشاوچیسی.

عبد الغفار.(35). تالقان شهری، اوچینچی ناحیه یشاوچیسی.

عبدالقیوم.(48). تالقان شهری، بیرینچی ناحیه یشاوچیسی.

عبدالحمید.(50). تالقان شهری، اوچینچی ناحیه یشاوچیسی.

عبدالبشیر.(33). تالقان شهری، بیرینچی ناحیه یشاوچیسی.

کرامت الله.(39). تالقان شهری، تۉرتنیچی ناحیه یشاوچیسی.

محمد یوسف.(68). تالقان شهری، اوچینچی ناحیه یشاوچیسی.

محمود.(45). تالقان شهری، اوچینچی ناحیه یشاوچیسی.

ملانبی. (43). تالقان شهری، تؤرتینچی ناحیه یشاوچیسی.

نور محمد. (40). تالقان شهری، تؤرتینچی ناحیه یشاوچیسی.

نصرالله. (45). تالقان شهری، ایکّینچی ناحیه یشاوچیسی.

نجیب الله. (30). تالقان شهری، ایکّینچی ناحیه یشاوچیسی.

نجیبه. (35). تالقان شهری، ایکّینچی ناحیه یشاوچیسی.

ایگمبێردی. (72). تالقان شهری، ایکّینچی ناحیه یشاوچیسی.